Teorii ale conspirației în literatura română postcomunistă

Mihai IOVĂNEL

Academia Română, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu", București
Romanian Academy, "G. Călinescu" Institute of Literary History and Theory, Bucharest
Personal e-mail: mihai.iovanel@gmail.com

Conspiracy Theories in Post-Communist Romanian literature

The end of the communist censorship allowed a lot of forbidden books and references to enter or re-enter the stage. On the one hand, there was that long Romanian tradition of antisemitism, repressed during communism, which suddenly was public again. Obviously, there was also that long Romanian tradition, founded by Nicolae Densusianu in the 19th century, of the mighty Dacians; that tradition was encouraged by the national-communists during the seventies and the eighties – it was refunded as "Protochronism". On the other hand, there were new bibliographic entries which had appeared in the Western world and which could now be translated and published (or even plagiarized) in post-communist Romania. Another explanation concerns the highly unexplained events in Romania history, including and even starting with the Romanian revolution. In order to structure and organize these conspiracies, I'll use the conceptual distinction between high conspiracies and low conspiracies. Romanian fictions tend to propose high conspiracies. I interpret this tendency as a marker for a low political profile of the Romanian post-communist literature.

Keywords: conspiracy theory, post-Communism, Romanian fiction, Romanian Revolution, anti-Semitism

De-a lungul perioadei comuniste (1948-1989) în ficțiunea românească au funcționat două tipuri principale de conspirații. Prima dintre ele privea contextul zilei de 23 August 1944, când România a întors armele împotriva aliatului său de până atunci, Germania nazistă; istoriografia comunistă a instrumentat ulterior acest eveniment drept o dispută dialectică între comuniștii ilegaliști și fasciștii care dețineau puterea, iar o serie de scriitori au pus în practică (de regulă în romane de spionaj[1]) teoria ideologică. Al doilea tip de conspirații, înscris chiar în Constituție[2], ținea de instrumentarea ficțională a reacțiunii împotriva ordinii socialiste; această reacțiune putea fi interpretată de actori diverși, de la țăranii bogați numiți chiaburi la spioni occidentali care continuau să sosească în România pentru a-i fura secretele (sau cel puțin aceasta este impresia pe care o lasă mediocra dar abundenta literatură polițistă și de spionaj publicată între 1948-1989).

Însă după căderea comunismului în 1989, în scena publică românească irump o serie de conspirații. Fie că sunt prezentate ca ficțiuni ori ca nonficțiuni, fie că privesc revoluția română ori vreun complot evreiesc-masonic pentru stăpânirea lumii sau pentru stoparea României din afirmarea ei globală[3], fie că implică extratereștri (așa-numiții „reptilieni", de pildă) sau doar simpli pământeni, aceste conspirații postcomuniste[4] intră într-un model care depășește cu mult în complexitate (sau măcar diversitate) modelul conspiraționist comunist. Pentru a înțelege acest fenomen pot fi avansate două explicații de bază:

1. Sfârșitul cenzurii comuniste a permis resurecția bruscă a unor resurse ocultate sau apariția altora noi. Existase în România o lungă tradiție antisemită, reprimată în mare parte sub comunism, care acum era recuperată în grabă. De asemenea exista încă din secolul al XIX-lea tradiția dacologică fondată în bazele ei doctrinare de Nicolae Densusianu; ea fusese recuperată parțial de către protocroniști în atmosfera din ce în ce mai naționalistă a anilor 70, dar în contextul postcomunist ea apărea încă mai întărită.

2. A doua explicație privește seria de evenimente neexplicate din istoria României, începând cu recenta revoluție anticomunistă din decembrie 1989 – evenimentul fondator al postcomunismului, cu atât mai obscur cu cât fusese un eveniment mediatic cu difuzare și receptare globală[5]. La două decenii și jumătate după momentul decembrie 1989 nu există încă o teorie standard a fenomenului; eterogenitatea bibliografiei este perplexantă[6].

Pentru a structura acest amalgam de conspirații, am să folosesc drept ca operator util distincția între conspirații înalte și conspirații joase.[7] Care este diferența dintre conspirații înalte și joase? Pornesc de la distincția făcută de Luc Boltanski[8] între conspirații „reale" și „imaginare". Prin conspirații înalte înțeleg conspirații metafizice, ce pot fi descrise ca națiuni ale căror referințe tind să fie fantastice, intruvabile în vocabularul care ne descrie realitatea obiectivă. În timp ce prin conspirații joase le înțeleg pe acelea care operează cu surse materiale, factuale, regăsibile într-o enciclopedie reală (de pildă, asasinarea lui JFK, deși a inspirat ficțiuni conspiraționiste extrem de complexe – a se vedea bunăoară filmul lui Oliver Stone –, conține în esență fapte ce pot fi găsite în orice manual de istorie).

Desigur, cele două categorii nu sunt pure și pot interfera variabil. Este ceea ce se întâmplă în opera lui Pavel Coruț, principalul autor român de *thrillers* al perioadei post-89. Coruț, un fost ofițer de contrainformații, debutează ca autor prin romanul *Quinta spartă* (1992), vândut, potrivit autorului, într-un „tiraj mai mare de 310.000 de exemplare", ce deschide seria *Octogonul* în care vor apărea până în 2015 circa 100 de volume. Romanele lui Coruț se bazează pe o combinație specifică între recuzita literaturii de spionaj și a literaturii science-fiction, împănată eficient cu teorii ale conspirației. Dacă în primele volume din serie aparențele realismului sunt păstrate relativ (deși superspionul român Petre Varain, eroul lui Coruț, deține puteri parapsihologice a căror verosimilitate este cuasinulă), ulterior *Octogonul* va evolua către dinamica unui meci galactic având România drept agent activ de partea forței binelui[9]. Evoluția de la un conspirаționism jos la unul metafizic poate fi observată în dilatarea referențială a termenului de „bubuli", prin care Coruț identifică agenții răului. *Quinta spartă* dădea explicația „bubuli = scorpioni = sioniști", în linie cu conspirаționismul antisemit cultivat în structurile vechii Securități, extrapolat din sionism (un adversar istoric al Securității încă din a doua parte a anilor 40 ai secolului trecut) și contaminat cu fantasme *evregreen* privind natura iudaică a ocultei financiare[10]. Ulterior însă, seria *Octogonul* va depăși această identificare prea particulară, făcând din bubuli agenți planetari ai antiromânismului, respectiv ai răului.

Cu tot succesul de public (mult declinant totuși în ultimul deceniu), Coruț nu are mulți succesori sau imitatori care să fi încercat să-i reproducă succesul. O explicație stă în slaba reprezentare autohtonă a genului thriller pe piața românească postcomunistă; acesta nu a reușit să se nască după 1989, sufocat de concurența traducerilor. Printre puținele exemple ce pot fi citate se numără Adrian Onciu; romanul său *Cercul Kagan* (2007), care exploatează teme de actualitate precum terorismul sau ecologismul, oferă un model posibil de conspirаționism jos. Alt exemplu este romanul lui George Arion *Fortăreața nebunilor* (2011), care reactivează în decor postcomunist figura detectivului Andrei Mladin. Arion încearcă o variantă de *thriller* conspirаționist în care unul dintre fire merge până în vremea lui M. Eminescu, cooptat *via* teoriilor triviale ale complotului împotriva poetului. Deși asamblarea componentelor cade în comicul involuntar al filmelor de duzină, raportul romanului lui Arion cu realitatea curentă poate fi calificat cel puțin pe unele secvențe drept conspirаționism jos.

În literatura română, conspirațiile apar cu precădere în literatura *mainstream* și nu în *genre*. Există două cauze principale: influența modei occidentale a lui Thomas Pynchon și Don De Lillo, precum și realitatea deja amintită că thrillerele sunt modest reprezentate în literatura postcomunistă – or, thrillerul este mediul cel mai prielnic toposului conspirației. Excepțiile (Coruț, Onciu) rămân periferice. În mainstream însă un număr considerabil de scrieri așa-zicând canonice sunt legate de toposul conspirаționist.

Cazul cel mai important este trilogia *Orbitor* a lui Mircea Cărtărescu, compusă din romanele *Aripa stângă* (1996), *Corpul* (2002) și *Aripa dreaptă* (2007), în a cărui compoziție, propulsată narativ de o macronarațiune conspirаționistă, fuzionează solipsismul metanarativ, romantismul și metafizica simultan biblică și modernist-mallarmeană a Cărții.

Cu un an înainte de publicarea volumului întâi din trilogia *Orbitor*, primul roman pentru voga occidentală a conspirațiilor îi aparține lui Alexandru Ecovoiu – *Saludos* (1995). Aici apare o conspirație planetară, „Rațiuni Superioare", care urmărește „edificarea societății perfecte" prin impunerea unui „sistem educațional perfect", într-o limbă unică, mo. Cărțile de mai târziu ale lui Ecovoiu vor relua rețeta conspirаționismului, cu rezultate variabile, dar inferioare lui *Saludos*. *Stațiunea* (1997) este o distopie metatextuală pe tema puterii, *Sigma* (2002) explorează o conspirație biblică (Iisus ar fi avut un frate geamăn care îi preluase rolul după crucificare și moarte), în timp ce în *Ordinea* (2005) un artist ratat aspiră și conspiră să devină dictator al țării Virto (de la virtual < *virtus*, sau anagramă pentru „vitro") care ar urma să se substituie lumii reale. În rarele ocazii când iese din eseu, romanul e cu totul pueril (protagonistul își pregătește lovitura de stat arătându-se frecvent în parcarea de lângă Parlament, pentru a intra astfel în conștiința politicienilor).

În masivul roman *Trandafirul tăcerii depline* al lui George Cușnarencu (1999), dedicat, ca și volumul al treilea din *Orbitor*, revoluției române din decembrie 1989[11], numeroase ingrediente de thriller asezonează

formula hibrid postmodernistă specifică autorului, amestecând parabola, satira, șarja, microrealismul, fantasticul. Subiectul valorifică acel conspiraționism baroc familiar cititorilor lui Thomas Pynchon; de altfel, vocea naratorului (subiectiv sau obiectiv, după caz) este ironică, stufoasă, divagantă, eseistică într-o manieră ce ar putea fi caracterizată de asemenea ca pynchonescă, deși într-o versiune minoră, întrucât prezența unui tezism eseistic insuficient integrat sau abstractizat dăunează finalmente construcției. Pe scurt, un agent CIA trimis în1989 în România pentru a organiza căderea regimului Ceaușescu este deturnat de la coordonatele misiunii sale prin cooptarea într-o lojă masonică – având, cu unele diferențe specifice, același obiectiv – condusă de generalul de Securitate Timoftei Trandafir. Romanul aspiră să ficționalizeze, uneori într-un travesti foarte transparent, o mare cantitate de informație sociopolitică privind ultimul deceniu comunist.

Acestor exemple le pot fi adăugate altele, nu în ultimul rând Petru Cimpoeșu cu importantele romane *Povestea Marelui Brigand* (2000) și *Christina Domestica și Vânătorii de suflete* (2006), și Ion Iovan cu *Ultimele însemnări ale lui Mateiu Caragiale însoțite de un inedit epistolar precum și indexul ființelor, lucrurilor și întâmplărilor în prezentarea lui Ion Iovan* (2008).

După cum se poate observa, din această legătură predilectă între mainstream și conspiraționism decurg o seamă de consecințe: conspirațiile din proza română tind să fie metafizice, precum în trilogia *Orbitor*, chiar dacă de regulă sunt instrumentate în linia ironiei metaficționale postmoderne, precum în *Trandafirul tăcerii depline*.

Există însă și exemple de conspirații joase în literatura mainstream. Un caz paradigmatic este acela al relației dintre Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu, care, beneficiind de reputația intelectuală globală a celor doi, precum și de anumiți parametri de factură senzațională (fascismul de tinerețe al lui Eliade, asasinarea neelucidată a lui Culianu), a inspirat câteva romane care alcătuiesc un „microsistem, dacă nu chiar un subgen" în interiorul căruia cei doi s-au transformat în „autentici topoi literari"[12]: după publicarea în Italia, respectiv SUA a două romane – Claudio Gatti, *Il presagio. Un thriller esoterico* (1996), Saul Bellow, *Ravelstein* (2000) –, în România au apărut: Cezar Pricop, *Patria de carton (Moartea lui I.P. Culianu)* (2005), Norman Manea, *Vizuina* (2009), Caius Dobrescu, *Minoic* (2011)[13] .

Un alt exemplu de conspiraționism jos în literatura mainstream apare în romanul *Combinația* de Dan Sociu (2012), o încercare de distopie în care taximetriștrii bucureșteni dintr-un viitor proxim se organizează într-o grupare anti-roma.

Ascendența în ficțiunea românească postcomunistă a modelului conspiraționist metafizic (fie ironic-metaficțional, fie genuin) asupra celui trivial, atât în literatura de gen cât și în mainstream, poate fi interpretată drept simptom al unui tonus politic scăzut care continuă în literatura română mutații produse între cele două perioade ale comunismului românesc – stalinismul anilor 1948-1960 (cu episoade ciclice de relaxare după moartea lui Stalin în 1953) și național-socialismul dintre 1960-1989 (accentuat ca naționalism din deceniul opt). De-a lungul anilor 70 și 80, urmând scăderea influenței realismului socialist la începutul anilor 60, literatura română devine din ce în ce mai puțin politică. Pornindu-se de la analiza manualelor de literatură română (1958, 1961, 1962, 1965, 1969, 1979) s-a arătat că „informațiile legate de corporalitatea în timp și spațiu (concretă la nivelul nevoilor materiale, al pasiunilor contradictorii, și chiar al rămășițelor mortuare) sunt convertite în apologie imortalizantă ce extrage efemerul consacrând o fantasmă care să transceandă epocile"[14]. Abandonarea limbajului marxist al anilor 50 în favoarea unui naționalism în creștere progresivă din anii 60 (ajungând în anii 80 la un adevărat delir) coincide cu substituirea unui limbaj bine formalizat care, în ciuda exceselor, nu pierde legătura cu realitatea, printr-un limbaj care folosește din ce în ce mai multe cuvinte pentru a descrie din ce în ce mai puține lucruri. Aceasta fiind situația la nivelul direcției ideologice oficiale, influența ei asupra literaturii care se dorea nealiniată nu este mai puțin semnificativă. Începând cu formulele de o lizibilitate scăzută din anii 70, practicate de autori precum Norman Manea pe o filieră care imită Noul Roman francez golindu-l de substanța lui politică stângistă, și continuând cu literatura generației 80, care fuzionează microrealismul și textualismul într-o sinteză subversivă intenționat, dar nulă ca subversivitate pragmatică, literatura română din comunism cunoaște o depolitizare *in progress*. Procesul continuă după 1989, când autorii români de beletristică „joasă" ori „înaltă" sunt mai pregătiți să mimetizeze modele occidentale (Thomas Pynchon et al.) sau autohtone (Nicolae Densușianu), preluând scheme de înțelegere prestabilite, decât să investigheze realitatea neformatată ideologic în care se trăiește în postcomunism din unghiuri originale. Cazuistica privind modele conspiraționiste vehiculate în ultimii 25 de ani în proza românească analizată în prezentul eseu duce – măcar provizoriu – către o astfel de concluzie.

Acknowledgement

Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului „Cultura româna și modele culturale europene: cercetare, sincronizare, durabilitate", cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/159/1.5/S/136077. Beneficiar: Academia Română.

Note:

1. Caracteristice sunt romanele lui Haralamb Zincă din seria deschisă prin *Și a fost ora „H”* (1971).
2. Potrivit *Constituția Republicii Populare Române 1952*, „Republica Populară Română este un stat al oamenilor muncii de la orașe și sate./ Republica Populară Română a luat naștere ca urmare a victoriei istorice a Uniunii Sovietice asupra fascismului german și a eliberării României de către glorioasa Armată Sovietică, eliberare care a dat putința poporului muncitor, în frunte cu clasă muncitoare condusă de Partidul Comunist, să doboare dictatura fascistă, să nimicească puterea claselor exploatatoare și să făurească statul de democrație Populară, care corespunde pe deplin intereselor și năzuințelor maselor populare din România./ Astfel s-au putut încununa cu o victorie istorică lupta de secole dusă de poporul muncitor român pentru libertate și independența națională, luptele eroice ale clasei muncitoare aliată cu țărănimea muncitoare pentru doborârea regimului capitalisto-moșieresc și scuturarea jugului imperialist”.
3. După cum memorabil afirmă un roman de Pavel Coruț, întâlnirea de la Malta dintre Bush și Gorbaciov are loc pentru că pe americani „îi deranjează faptul că România a devenit membră supleantă a Consiliului de Securitate” (v. Pavel Coruț, *Quinta spartă*, București: Gemenii, 1992).
4. Pentru o repertoriere minuțioasă și analitică, v. lucrarea de referință a lui George Voicu *Zeii cei rai. Cultura conspirației in Romania postcomunista*, Editura Polirom, Iași, 2000.
5. V. *Revoluția română televizată: contribuții la istoria culturală a mediilor*, volum coordonat de Konrad Petrovszky, Ovidiu Țichindeleanu, Cluj: Idea Design & Print, 2009.
6. O trecere foarte utilă în revistă a întinsei bibliografii privind revoluția din decembrie 1989 a realizat Ruxandra Cesereanu în volumul *Decembrie ,89. Deconstrucția unei revoluții*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Iași: Polirom, 2009.
7. Desigur, clasificarea face trimitere la distincția construită de Virgil Nemoianu între romantismul înalt și Biedermeier (de altfel originea conspirațiilor ca topos modern e localizată chiar în romantism, după cum a arătat Carl Schmitt în lucrarea clasică din 1919 *Romantismul politic*.
8. „The problem (...) is how to trace a clear line of demarcation that makes it possible to distinguish 'real' conspiracies from 'imaginary' ones. On one side, to take some classic examples, we have Watergate (political scientists generally agree that it has been proved that President Nixon ordered manoeuvres aimed at interrupting the course of justice), and on the other we have the accusation that, since the 1950s, successive United States presidents have ordered manoeuvres intended to hide from the public the fact that corpses of extraterrestrial beings had indeed been discovered at Roswell, New Mexico, and then concealed. It is moreover around the latter sort of story, deemed extravagant by conventional academics who generally discount the possibility that extraterrestrials are present among us, that works the endless inquiries of 'paranoids' aiming to denounce conspiracy theories and the development of an invasive culture of conspiracy are polarized. The problem is that there are numerous cases between the two extremes about which it is difficult to decide, even from the viewpoint of an impartial academic situated 'above the fray', whether one is confronting a 'real' or an 'imaginary' conspiracy.” (Luc Boltanski, *Mysteries and Conspiracies. Detective Stories, Spy Novels and the Making of Modern Societies*, translated by Catherine Porter, Cambridge (UK): Polity Press, 2014)
9. Evoluția poate fi motivată și de epuizarea repertoriului de „dezvăluiri” privind revoluția din decembrie 89, care fac obiectul primelor volume, urmată de căutarea unui filon mai senzaționalist. Formula tipică a romanelor lui Coruț lipește o primă secvență ficțională de tip *adventure*, avându-l ca erou pe spionul Petre Varain, de o secvență finală așa-zicând „nonficțională”, avându-l ca erou pe însuși Coruț, pozând în investigator al realității imediate (de la revoluția română până la ascensiunea ISIS).
10. Bubulii sunt pentru Coruț „stăpânii din umbră”, cei care „stăpâneau cam o treime din avuția mondială”; „Caută-i pe cei care au la cheremul lor state datoare și vei găsi stăpânii din umbră”, afirmă un personaj din *Quinta spartă*, făcându-se ecoul politicii paranoice a lui Nicolae Ceaușescu din anii 80 privind returnarea datoriei naționale.
11. Pentru a analiză comparativă a romanului revoluției din decembrie 1989, cu un studio de caz extins asupra volumului al treilea din *Orbitor*, v. Roxana Andreea Ghiță, *Poetica și poietica Revoluției de la romantismul german la anul 1989 în romanul contemporan din România și din Germania*, București: Editura Muzeul Național al Literaturii Române, 2013. Pentru o repertoriere utilă, v. și Alex Goldiș, „Ficțiune vs. non-ficțiune. Reprezentări ale Revoluției din 1989 în literatură”, „Cultura”, 30 / 2015.
12. Andrei Terian, „On the Romanian Biographical Novel: Fictional Representation of Mircea Eliade and Ioan Petru Culianu”, „Transilvania”, 12 / 2014, p. 9.
13. Pentru o analiză și contextualizare mai detaliate, v. Mihai Iovănel, *Roman polițist*, Cluj: Tact, 2015, pp. 123-134.
14. Ioana Macrea-Toma, *Priviligheția: instituții literare în comunismul românesc*, Cluj: Casa Cărtii de Știință, 2009, pp. 290-292.

Bibliography:

Boltanski, Luc. *Mysteries and Conspiracies. Detective Stories, Spy Novels and the Making of Modern Societies*, translated by Catherine Porter. Cambridge (UK): Polity Press, 2014.
Cărtărescu, Mircea. *Postmodernismul românesc / Romanian Postmodernism*. București: Humanitas, 1999 (3rd edition 2010).
Iovănel, Mihai. *Roman polițist / Detective Novel*. Cluj: Tact, 2015.
Terian, Andrei. *Critica de export / Export Criticism*. București: Muzeul Literaturii Române, 2013.
Terian, Andrei. „On the Romanian Biographical Novel: Fictional Representation of Mircea Eliade and Ioan Petru Culianu”, in „Transilvania”, 2014, nr. 12.
Voicu, George. *Zeii cei răi. Cultura Conspirației în România postcomunistă / The Evil Gods: Conspiracy Cultures in Postcommunist Romania*. Iași: Polirom, 2000.